

ԱԶԻԶՅԱՆ ԱՆՆԱ

(ՀԱԻ)

ՊԱՐՈՒՅՐԸ ԵՎ ՀԱՄԱԿԵՆՏՐՈՆ ՇՐՋԱՆԸ ԵՎ ՆՐԱՑ ՏԻՊԱԲԱՆԱԿԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՈՒՐ-ԱՐԱՔՍՅԱՆ ԽԵՑԵՂԵՆԻ ԶԱՐԴԱՍՈՏԻՎՆԵՐՈՒՄ

Պարույրը և համակենտրոն շրջանը վաղբրոնզեդարյան կուր-արաքսյան մշակույթում բավական հաճախ հանդիպող զարդաձևերից են

¹: Այս մոտիվները ավելի հաճախ հանդես են գալիս կուր-արաքսյան խեցեղենի երկրորդ փուլում և կատարված են մեծ մասամբ ռելիեֆ և ներձկման եղանակներով, բացառությամբ՝ զծագարդ կատարման եղանակի: Խեցանոթներին զարդարված լինելուց բացի, պարույրը հազվադեպ օրինակներով վկայված է մետաղե իրերում²: Այն, լինելով արխայիկ պատկեր, հայտնի է նաև վաղբրոնզեդարի ժամանակաշրջանի և նրան նախորդող այլ մշակույթներում³:

Պարույրն ու համակենտրոն շրջաններն իրենց պլաստիկ կատարման ոճով հանդես են գալիս ինչպես առանձին, այնպես էլ՝ այլ զարդաձևերի, մեծամասամբ՝ երկրաչափական մոտիվների հետ համադրված կոմպոզիցիոն պատկերներում: Ոճաբանորեն իրարից տարբեր լինելով հանդերձ՝ այս երկու զարդաձևերը խեցեգործների կողմից

¹ Իմ խորին շնորհակալությունն եմ հայտնում պ.գ.դ. Ռ. Բադալյանին՝ Կառնուտի (աղ. II, նկ. 3), պ.գ.թ. Լ. Եզանյանին՝ Մեծ Մեպասարի (աղ. II, նկ. 4) և ԷՊԱԹ-ի տնօրեն Ա. Թադևոսյանին՝ Արագածի (աղ. II, նկ. 9) հնագիտական նյութերից օգտվելու թույլատվության համար:

² Խանգաղյան Է., Էլառ-Դարանի, Երևան, Հ ՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1979, էջ 44 և աղ. VIII; Т.С. Хачатрян, Древняя культура Ширака III-I тыс. до н. э. Ереван, ЕГУ, 1975, նկ.15-2; Шенгавит, Каталог археологических материалов из коллекций Музея истории Армении, Ереван, МИА, 2015, աղ. 69-662; Paléorient, Revue pluridisciplinaire de préhistoire et protohistoire de l'Asie du Sud-Ouest et de l'Asie central, CNRS ÉDITIONS, Paris, 2014, p. 61, նկ. 7, 8, 11-13:

³ Мелларт Дж., Древнейшие цивилизации Ближнего Востока, Москва. Наука, 1982, նկ. 42-а, նկ. 43-1; В.С. Титов, Неолит Греции, Москва, Наука, 1969, աղ. 14-1,2; Археология СССР, Энеолит СССР, Москва, Наука, 1982, նկ. 10 -12, աղ. LVIII -35,44,45, աղ. LXIII-20:

հմտորեն շաղկապվել են իրար՝ և տարածում են գտել տվյալ մշակույթի գրեթե բոլոր կենտրոններում:

Ելնելով պարույրի և համակենտրոն շրջանների խորհրդանշական առանձնահատկություններից՝ առանձնացրել ենք չորս կոմպոզիցիոն խումբ:

Որպես երկրաչափական մոտիվ

Երկրաչափական մոտեցումով կատարված պարույրները, ի տարբերություն մյուս ներքոնշյալ խմբերի, հազվադեպ են հանդիպում: Որպես կանոն, պատկերված են լինում մեծ մասամբ կավանդի վզին՝ եզրագոտիներում, հազվադեպ՝ իրանին (աղ. I, նկ. 1-6): Եզրագոտիներում պատկերված պարույրները երկրաչափական են, պատկերված են բացարձակապես գծագարդ կատարման եղանակով (աղ. I, նկ. 2⁴, 6⁵), իսկ իրանի վրա պատկերվածները՝ ռելիեֆ կամ ներճկման կատարումով (աղ. I, նկ. 1⁶, 3⁷, 4⁸, 5⁹): Եզրագոտիներում հանդիպող բազմազալար պարույրների երկրաչափական պատկերները թույլ են տալիս գուցահեռներ տանել նույն մշակույթի կավանդների իրանին հանդիպող նմանատիպ մոտիվների միջև: Օրինակ, կարասի իրանի բեկոր՝ ռելիեֆ ուղանկյունաձև պարույրով և կճուճներ՝ իրանի հատվածում զարդարված երկրաչափական էլեմենտներով (աղ. I, նկ. 1, 3, 4): Բազմազալար երկրաչափական պարույրները, մեանդրները, կետերը սովորաբար ունենում են հաջորդաբար կրկնվելով ներկայացվում են զարդագոտիների մեջ ներառված: Ամենից հաճախ հանդիպող այս տիպի զարդագոտիները բնորոշ են կաոնուտ-շենգավիթյան խմբին: Առավել հարուստ զանազանությամբ զարդարված անոթներ հայտնի են Շեն-

⁴ Խանգաղյան Է., Գառնի IV, Հնագիտական պեղումները Հայաստանում, N 12, Երևան, 1969, նկ. 87, գծ.19:

⁵ Շենգավիթ, Ս. Սարգսյան 1967-1969 թթ. պեղ., Էրեբունի պատմահնագիտական արգելոց-թանգարան, ինվ. N 1-427:

⁶ Շիրակավան, Ռ. Թորոսյանի, Օ. Խնկիկյանի, Լ. Պետրոսյանի 1977-1981թթ. պեղ., Սարգսյանի հուշահամալիր, Հայոց ազգագրության թանգարան, ինվ. N 266-198:

⁷ Խանգաղյան Է., Հայկական լեռնաշխարհի մշակույթը մ.թ.ա. III հազարամյակում, Երևան, 1967, Հ ՍՍՀ ԳԱԱ հրատ., էջ 65, նկ.16:

⁸ Նույն տեղում, էջ 65, նկ.16:

⁹ Նույն տեղում, էջ 64, նկ.15:

գավիթ բնակավայրից¹⁰: Կավանդների եզրագոտիներում տեղ գտած մեանդրաձև, պարույրաձև զարդամոտիվներն աղերսվում են վիշապօձի հետ՝ խորհրդանշելով անմահություն և որպես պտղի, կենաց ծառի պահապան¹¹:

Այս տիպի զարդագոտիներն իրենց բնույթով շատ նման են գործվացքի: Այստեղ տեղ գտած որոշ էլեմենտներ նույնությամբ արտացոլվում են հայ ազգագրական որոշ գործվացքներում՝ կարպետի և ասեղնագործության մեջ¹²:

Որպես բուսական մոտիվ

Պարույրի ընկալումը՝ որպես բուսական մոտիվի բաղկացուցիչ մաս, հանդիպում ենք Շրեշ-բլուրի, Մոխրաբլուրի, Շենգավիթի, Կառնուտի և մի շարք այլ հուշարձաններում¹³: Այս օրինակները իրենցից ներկայացնում են մեկ հիմքից վեր բարձրացող տերևներ, ցողուններ և հասկեր՝ հաճախ դեպի աջ և ձախ թեքված, որոնք ավարտվում են պարույրաձև ծայրերով (աղ. I, նկ. 7-10, 12): Նման կոմպոզիցիաները հիշեցնում են ծաղկի թուփ¹⁴, ցորենի հասկեր (աղ. I, նկ. 8) և այլ բուսական մոտիվներ: Նրանցում տեղ են գտել կենաց ծառ պատկերող օրինակները (աղ. I, նկ. 8-11), որոնք հանդիպում են ինչպես առանձին, այնպես էլ՝ զույգ թռչունների միջև պատկերված (աղ. I, նկ. 10¹⁵, 11¹⁶): Կենաց ծառ խորհրդանշող պատկերները գրեթե միշտ ներկայացված են մեկ հիմքից վեր խոյացող և անկյուն կազմող զույգ ժապավեններ, որոնք հաճախ ավարտվում են պարույրներով, նաև՝ զույգ թռչունները կենաց ծառի առջև. այս կոմպոզիցիաները շատ բնորոշ են կուր-արաքսյան մշակույ-

¹⁰ Шенгавит, Каталог... նշվ. աշխ.:

¹¹ Խանգաղյան Է., Գառնի IV, նշվ. աշխ., էջ 149:

¹² Azizyan A., հրատ. ընթ., Comparative Parallels in 19-20 centuries Rug and Early Bronze Age /Kura-Araks/ Pottery Ornamentation Motifs. Ministry of Culture of RA, Armenian Knot: Traditions of Carpet Weaving Art, International Conference 20-22 November, 2013 Yerevan.

¹³ Խանգաղյան Է., Շրեշ-բլուրի և Քյուլ-թափայի խեցեղենն ու նրա արվեստը, ՊԲՀ 1964/3, էջ 223, աղ. I-1,2,5,6:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 223:

¹⁵ Badalyan R., Avetisyan P., Bronze and Early Iron Age Archaeological Sites in Armenia /BAR International Series, 1697, Oxford, 2007, p.103, fig.1.

¹⁶ Демирханян А., К проблеме символики трехчастных композиций древней Армении, ИФЖ 1982/4, աղ.1, նկ.4:

թին, որտեղ պարույրի անկայությունը երբեմն կարևորագույն մասերից մեկն է դառնում խորհրդանշելով կենաց ծառի կամ բույսի կենսունակությունն ու աճը:

Որպես կենդանակերպ մոտիվ

Հետաքրքրական է նշել, որ կուր-արաքսյան խեցեղենի զարդաբանման մեջ շատ հաճախ պատկերված են լինում երկրաչափական մոտիվներ՝ միաժամանակ համադրված գալարվող պարույրների ու համակենտրոն շրջանների հետ: Խեցանոթների մեծ մասամբ իրաններին (ավելի քիչ՝ ուսերին և վզին) պատկերված հորինվածքներում հանդիպող որոշ պարույրներ կենդանակերպ են: Այստեղ պարույրն իր սահուն, պլաստիկ ոճով ու կատարումով տարբերվում է զուգահեռ պատկերված մյուս զարդաձևերից, որոնք շատ ավելի երկրաչափական են: Խիստ տարբեր լինելով հանդերձ՝ խեցեգործ վարպետը շատ հմուտ արվեստագետի մակարդակով կարողացել է համադրել այս երկու՝ ոճաբանորեն իրարից խիստ տարբեր մոտիվները, որտեղ, երկրաչափական առանձին էլեմենտներից և եզրագոտիներից բացի, առկա են նաև երկրաչափական լուծում ստացած՝ եռանկյունաձև իրանով թռչնի պատկերներ՝ պարուրաձև պոչերով: Օրինակներ՝ իրանի մեջ ներառված (աղ. II, նկ. 1¹⁷) պարույրաձև պոչերով (աղ. I, նկ. 11¹⁸, աղ. II, նկ. 5¹⁹) մաս կազմող թռչուններ, գալարվող օձեր (աղ. II, նկ. 3²⁰, 4²¹) և խոյեր՝ շեշտված պարույրաձև եղջյուրներով (աղ. II, նկ. 2²², 6²³, 7²⁴):

Որոշ զարդամոտիվների ծագման հետ կապված՝ պետք է հաշվի առնել նրանց առնչությունը կենդանիների վարքի, բույսերի կառուցվածքի, բնականոն երևույթների և բնության տարերքների հետ:

¹⁷ Շենգավիր, Ս. Սարդարյան 1967-1969թթ. պեղ., էրեբունի պատմահնագիտական արգելոց-թանգարան, ինվ. N 1-400:

¹⁸ Демирханян А., ИФЖ 1982/4, նշվ. աշխ., աղ. 1, նկ. 4:

¹⁹ Sagona A., The Caucasian region in the Early Bronze Age//BAR International Series, 214, Oxford, 1984. աղ. 123, նկ. 259:

²⁰ Бадалян Р., Раннебронзовое поселение близ с. Карнут, ИФЖ 1984/1, նկ. 2-18:

²¹ Եզանյան Լ., Քուրաքարայան մի կարասի զարդագոտու սիմվոլիկայի շուրջ, Գիտական աշխատություններ XV, 2012, էջ 37:

²² Sagona A., 1984, նշվ. աշխ., աղ. 120, նկ. 191:

²³ Куфтин Б.А., Урартский «колумбарий» у подошвы Арарата и Куро-аракский энеолит, Вестник Гос. Музея Грузии т. XIII В, Тбилиси, նկ. 55-2:

²⁴ Խանգաղյան Է., Գառնի IV, նշվ. աշխ., նկ. 73:

Կրկնօրինակելով բնության այս երևույթները՝ մարդը փորձել է ներդաշնակ լինել՝ առնչվելով և մաս կազմելով այդ աշխարհին²⁵: Օրինակ, գալարվող պարույրը՝ օձի փաթաթվելու նմանությամբ, պատկերվել է կուր-արաքսյան խեցեղենի վրա (աղ. II, նկ. 3): Ըստ Մ. Մինասյանի՝ «գետերի օձապտույտ հոսանքները ևս կարող էին թելադրել օձի և ջրի միջև եղած այս գուգորդությունները», նշում է Է. Վ. Խանգադյանը²⁶: Տարբեր գործառույթներից բացի, վիշապ-օձը հայտնի է որպես պտղաբերության պաշտպան. «Այդ տեսակետից հետաքրքրական են տրիպոլյան էնեոլիթյան կանացի արձանիկները, որոնց փորին պատկերված գույգ օձերը (արտահայտված գույգ պարույրներով) հանդես են գալիս որպես արգանդի պտուղի պահապաններ: Վիշապ-օձերի նման դերը մեզ մոտ հավաստվում է ազգագրական որոշ տվյալներով: Օրինակ, վիշապ-գորգերը ճանաչվել են որպես տղաբերքի, մայրության օգնական», - նշում է Է. Վ. Խանգադյանը²⁷: Պարույրաձև օձեր պատկերված են Միսիանի շրջանի Ուղտասար հնավայրի²⁸ և Գեղամա լեռների ժայռապատկերներում²⁹: Պարույրը նույնացվել է նաև հողմի պտույտի հետ, ըստ Անանիա Շիրակունիի՝ «Ժողովրդի մեջ հին ժամանակներից մինչև այսօր վիշապ նշանակում է պտուտահողմ կամ փոթորկալից ամպ», - նշում է Մ. Աբեղյանը³⁰: Գառնիից հայտնաբերված ռելիեֆ խոյազլուխ պատկերով խեցու բեկորը (աղ. II, նկ. 7) աղերսներ ունի խոյազլուխ կամ, ինչպես ընդունված է ասել, երկպարույր գլխիկով շքասեղների հետ, որոնք լայն տարածում են ունեցել Առաջավոր Ասիայում և կրել են պաշտամունքային պտղաբերության խորհուրդ³¹: Մ.թ.ա. III հազարամյակի կուր-արաքսյան խեցեղենի զարդապատկերներում թռչունը մեծ մասամբ գուգորդված է օձ-վիշապի հետ, որը պատկերվում է պարույրաձև ոլորվածքով (աղ. II, նկ. 15): Թռչուն-վիշապ համաձուլված պատկերները (աղ. I, նկ. 11, աղ. II, նկ. 1, 5.) խորհրդանշել են արևն ու

²⁵ Еремеев А., Происхождение искусства, теоретические очерки, изд. «Молодая гвардия», Москва 1970, էջ 184-185:

²⁶ Խանգադյան Է., Գառնի IV, նշվ. աշխ., էջ 148:

²⁷ Նույն տեղում, էջ 148:

²⁸ Կարախանյան Գ., Սաֆյան Պ., Սյունիքի ժայռապատկերները, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ, 1970, էջ 257, 261:

²⁹ Մարտիրոսյան Հ., Գեղամա լեռների ժայռապատկերները, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ, 1981, էջ 64, աղ. 80:

³⁰ Աբեղյան Մ., Երկեր, հ. Է, Երևան, Հ ՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1975, էջ 67:

³¹ Խանգադյան Է., Գառնի IV, նշվ. աշխ., էջ 76-78:

լուսինը – շերմությունն ու ջուրը – իգականն ու արականը, կյանքի հարատվությունն ու պաղաքեցությունը:

Որպես սոլյառ մոտիվ

Եվս մեկ խորհրդանշական առանձնահատկություն պարույրը և համակենտրոն շրջանը որպես լուսնի ու արևի գաղափարախոսություն³²: Հետաքրքիր է նշել, որ կուր-արաքսյան մշակույթում նման սիմվոլների առկայությունը խեցեղենի կոմպոզիցիոն զարդամոտիվներում քիչ չեն հանդիպում (աղ. II, նկ. 8-16): Ըստ իս՝ նույն մշակույթին պատկանող այս կոմպոզիցիաները կարելի է տարբերակել և բաժանել երկու խմբի: Առաջին խմբին պատկանում են այն կոմպոզիցիաները (աղ. II, նկ. 8³³, 9³⁴, 11 և 14³⁵), որոնք մեծ մասամբ բաղկացած են լինում կլոր կամ օվալաձև ներճկված գույգ փոսիկներից՝ տեղադրված հորիզոնական գծի վրա, որոնց արանքում հաճախ առկա է լինում քառակուսի կամ ուղղանկյունաձև վերադիր ելուստ (աղ. II, նկ. 8 և 9): Հաջորդ խմբին են պատկանում (աղ. II, նկ. 13³⁶, 15³⁷, 16³⁸) այն կոմպոզիցիաները, որոնք նախորդից տարբերվում են՝ պահպանելով միայն առաջինի կառուցվածքը, զարգացնում են այն՝ փոխարինելով կլոր ներճկված փոսիկները պարույրներով, իսկ վերադիր ելուստների կոմպոզիցիոն կենտրոնը կամ առանցքը պահելով, այն ևս զարգացնելով՝ պատկերել են թռչուն, համակենտրոն շրջան կամ մեկ այլ ոճավորված էլեմենտ: Կոմպոզիցիաներից մեկում (աղ. II, նկ. 16)՝ գույգ ժապավեններից անկյուն կազմող առանցքում, տեղադրված է համակենտրոն շրջանը, գլխավորում՝ ճառագայթաձև գծերով և դրանով նմանվելով արևին: Տվյալ հորինվածքները, կենդանական և սոլյառ համատեղ տպավորությունները

³² Ханзаян Э., Раннебронзовое поселение близ с. Аревик, СА 1969/4, էջ 170; А. Демирханян, Северо-восток Еревана в эпоху Арташесидов, Ереван, изд. «Гитутюн», 2010, էջ 78-79:

³³ Սարգսյան Ս., Նախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում, Երևան, ԵՊՀ, «Միտր» հրատ., 1967, աղ. LXVI-3:

³⁴ Արագած, Ֆ. Մուրադյանի 2012թ. պեղ., Էջմիածնի պատմաազգագրական թանգարան, ինվ. N 5565.6:

³⁵ Ханзаян Э. В., СА 1969/4, նշվ. աշխ., նկ. 4-6, նկ. 5-1:

³⁶ Սարգսյան Ս., 1967, նշվ. աշխ., աղ. LXII-1:

³⁷ Հայացք բրոնզի դարից, գտածոներ Հայաստանի բրոնզեդարյան դամբարաններից, կատալոգ-ալբոմ, Երևան, ՀՊԹ, 2010, էջ 14:

³⁸ Խանգաղյան Է., ՊԲՀ 1964/3, նշվ. աշխ., աղ. II-1:

խորհրդանշել են լուսատուների շարժումը, նրանց ազդեցությունը բնության արգասաբերության վրա: Շատ հաճախ կենդանական պատկերները կրել են լուսատուների իմաստային սիմվոլիկ նշանակությունը³⁹:

Եզրակացություն

Պարույրի՝ որպես շարժում և ժամանակ ցույց տվող բնույթը կապվում է թե՛ ոլորապատկյա բույսերի աճի, թե՛ կենդանիների՝ օձի գալարվելու, օղակաձև փաթաթվելու, խոյի եղջուրների պարույրաձև աճի, թե՛ բնության երևույթների՝ հողմի պտույտի և լուսնի ծագման, շարժման փուլերի խորհրդանշների հետ: Պարույրի և համակենտրոն շրջանի կապը վերոհիշյալ մոտիվների հետ պահպանվում է նաև հաջորդ մշակութային շերտերում, ընդհուպ մինչև՝ ազգագրություն. դա վկայում է նրա սիմվոլիկ նշանակության հարատևության մասին:

AZIZYAN ANNA

(IAE)

SPIRAL AND CONCENTRIC CIRCLE AND THEIR TYPOLOGICAL PARTICULARITY IN THE MOTIFS OF DECORATION OF POTTERY KURA-ARAX CULTURE OF ARMENIA

The spiral and the concentric circles are one of the most commonly revealed ornamental forms in the Early Bronze Age of Kura-Arax culture. These motives are more common revealed in the second stage of Kura-Arax pottery and have been largely made with relief and method of pressing, exception the method of linear performance. Apart decorated on a pottery, the spiral is rarely tested in metal items. As an archaic image it is also known in the culture of the Early Bronze Age and in other predecessors cultures.

The spiral and concentric circles in their plastic-style are presented as individual as with other forms of decorations, mostly in composite images combined with geometric motives. Although stylistically different from each other, these two decorations are skillfully interconnected by ceramists and have been found in nearly all centers of the given culture.

Based on the symbolic peculiarities of the spiral and the concentric circles, we have identified four compositional groups.

³⁹ Խանգաղյան Է., Գառնի IV, նշվ. աշխ., էջ 149, 152:

Աղյուսակների ցուցակ

I. նկ. 1. Շիրակավան, Սարդարապատի հուշահամալիր, Հայոց ազգագրության թանգարան, ինվ. N 266-198-7, (գծանկարը՝ հողվածի հեղինակի)

նկ. 2, 6, 12. Շենգավիթ /նկ. 6. Էրեբունի պատմահնագիտական արգելոց-թանգարան, ինվ. N 1-427, (գծանկարը՝ հողվածի հեղինակի)

նկ. 3, 4. Մաշտոցի բլուր

նկ. 5. Շամլուղ

նկ. 7, 9. Շրեշ-բլուր

նկ. 8, 13. Մոխրաբլուր

նկ. 10. Գեղարոտ

նկ. 11. Շուլավերի

II. նկ. 1, 15. Շենգավիթ (նկ. 1. Էրեբունի պատմահնագիտական արգելոց-թանգարան, ինվ. N 1-400), (գծանկարը՝ հողվածի հեղինակի)

նկ. 2. Կարազ

նկ. 3. Կառնուտ, Бадалян Р.1984, Раннебронзовое поселение близ с. Карнут, ИФЖ/1, (ինվ. N 2959-71 /գծանկարը՝ հողվածի հեղինակի)

նկ. 4. Մեծ Մեպասար

նկ. 5. Անի

նկ. 6. Կիկեսի

նկ. 7. Գառնի

նկ. 8, 13. Էջմիածին

նկ. 9. Արագած, Էջմիածնի պատմաազգագրական թանգարան ինվ. N 5565-6 (գծանկարը՝ հողվածի հեղինակի)

նկ. 10. Հառիճ

նկ. 12. Մոխրաբլուր

նկ. 11, 14. Արևիկ

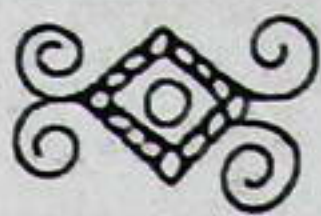
նկ. 16. Շրեշ-բլուր

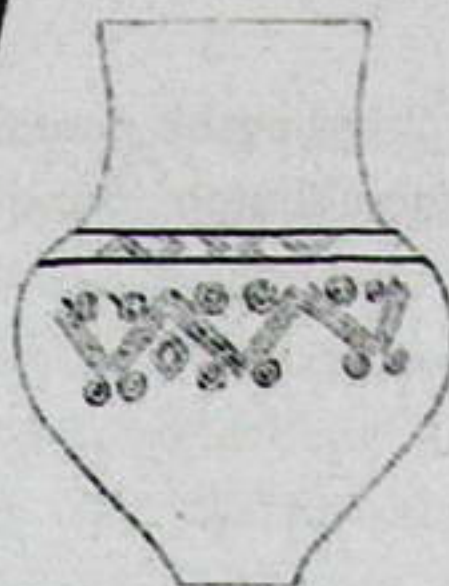
1

2

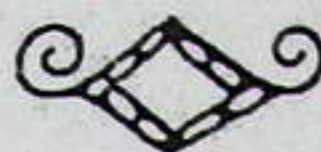
3

5

6

4

7

8

9

10

11

12

13

